

Ömer Faruk ÇAKIR

Dr. Öğr. Üyesi, Bozok Üniversitesi, Tarih Bölümü, Yozgat/Türkiye
Assistant Professor, Bozok University, Department of History, Yozgat/Turkiye

eposta: omerfaruk.cakir@bozok.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-0367-5209>

<https://ror.org/04qvdf239>

Atıf/Citation: Çakır, Ömer Faruk. 2023. Ortaçağ İslâm Dünyasında Irksal Üstünlük Tartışmaları: Şuûbiyye Akımı Üzerine. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 11(34), 373-389.
<https://doi.org/10.33692/avrasyad.1224533>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü /Article Types:	Araştırma Makalesi/Dissertation Summary
Geliş Tarihi /Received:	26.12.2022
Kabul Tarihi/Accepted:	13..02.2023
Yayın Tarihi/Published:	20.03.2023

ORTAÇAĞ İSLÂM DÜNYASINDA IRKSAL ÜSTÜNLÜK TARTIŞMALARI:
ŞUÛBİYYE AKIMI ÜZERİNE BİR İNCELEME
ÖZ

Yaklaşık olarak VIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, İslâm memleketlerinin sakinleri, yazınsal bir hareketin doğuşuna ve yayılımına tanıklık etti. Mevâlî sınıfının edîpleri, yoğun ırkçı programlarına maruz kaldıkları Emevîlerin hilâfet devri sona erince, onlara ve Arabizm zihniyetine karşı olan tepkilerini, öncüsü oldukları bir edebiyat akımıyla göstermeye başladılar. *Şuûbiyye* adıyla bilinecek bu akımın temsilcileri tarafından yazılan eserler, esas itibarıyla, medeniyet seviyesi bakımından, Arapların, Arap olmayanlara kıyasla ne ölçüde geride olduklarını ispatlamayı amaçlıyordu. Birkaç asırlık süreç içerisinde, Müslümanların hükmettiği değişik kıtalardaki, muhtelif milletlerden oluşan bir toplum yapısına sahip pek çok ülkede faaliyet sahası bulan *Şuûbiyye*, destekçiler kadar muarızlar da kazandı. Tarafların, Ortaçağ'ın muayyen bölümlerinde devam eden karşılıklı çekişmesi, aynı çağ kapanmadan noktalandı. Lakin, modern zamanlara değin sürecek uzun bir boşluk safhasının ardından, *Şuûbiyye* kavramı yeniden ama bu defa daha ziyade politik ve ideolojik bir söylem olarak zikredilmeye başlandı. Mevzubahis edebî hareketin tarihsel yolculuğunu özsel yönleriyle anlatmak, bu incelemenin ödevi olacaktır. Belirlenen amaç doğrultusunda, evvela, tartışmanın başlangıç ve gelişim evrelerine odaklanılacaktır. Bu kısmı, alanın önde gelen araştırmacılarınca, konu hakkında ileri sürülen argümanların karşılaştırmalı şekilde aktarıldığı başlık izleyecektir. Üçüncü ve nihai adımda ise, geride bırakılan son iki asırda *Şuûbiyye* teriminin anlamsal çerçevesindeki değişime değinilecektir. İslâm ve Ortadoğu tarihinin farklı periyotlarında nükseden *Şuûbiyye* tartışmasının, bu minvalde akademik çevreye hatırlatılması, makalenin, edindiği gayeye ulaşmasını sağlayacaktır.

Ömer Faruk Çakır

Anahtar Kelimeler: İslâm Dünyası, Arap Irkçılığı, Mevâlî, *Şuûbiyye*, Edebî Tartışma.

THE RACIAL SUPERIORITY CONTROVERSIES IN MEDIEVAL ISLAMIC WORLD: AN ANALYSIS ON THE *SHUUBIYYA* MOVEMENT

ABSTRACT

The dwellers of Islam countries have witnessed appearance and spread of a literary movement since about the second half of 8th century. The litterateurs of the Mawali class, when the caliphate period of the Umayyads, who they were exposed to intense racist programs, came to an end, began to show reaction against them and the Arabism mentality, with a literary movement that they pioneered. Literary works written by the representatives of this movement which would be known as *Shuubiyya* were essentially aimed to prove that to what extent, Arabs dropped back in terms of civilization level by comparison with the non-Arabs. In the process of several centurial, *Shuubiyya*, which found the domain in many countries that owned a social scructure consist of the various nations in different continents ruled by Muslims, gained also opponents as much as supporters. The mutual contention of the parties, which lasted in certain periods of the Middle Ages, ended before the same epoch was over. However, the *Shuubiyya* concept was began to be revoiced but this time rather as a political and ideological discourse in the wake of a long gap phase continued until the modern times. To explain with essential aspects the historical venture of the literary movement at stake, will be a task of present examination. In the direction of the decided goal, first of all, it will be focused on the beginning and ongoing stages of the controversy. This part will be followed the title which is cited comparatively the arguments on the subject that were asserted by leading researchers of the field. As for that in the third and final step, it will be touched on the change in the semantic framework of the *Shuubiyya* term in the last two centuries. In this manner, to be recalled the to academia, of *Shuubiyya* controversy recurred in the different periods of Islamic and Middle East history will enable the article to achieve its own objective.

374

Key Words: Islamic World, Arab Racism, Mawali, *Shuubiyya*, Literary Controversy.

Giriş

Geniş bir sürece yayılan Müslüman Arap akınları, kendileri ile aynı ırktan olmayan halkları, *hicret* (622) sonrasında Medine’de temellenen İslâm Devleti’nin hâkimiyet alanına çekti. Kökeni itibariyle teokratik nitelikli bir devletin yönetilen kesimini oluşturan aynı halkların hak, sorumluluk ve muafiyetlerini, diğer deyişle, statülerini, tabii olarak, egemen dinin kabulü veya reddi belirliyordu. Tarihsel seyir, devletin yönetim algısını dönüşüme uğratacak hanedan rejimlerini ortaya çıkarınca, İslâm öğretisinin, mensuplarının hukuki ve sosyal konum açısından sınıflaşmasını önleyen, *eşitlikçilik* ilkesi yeniden yorumlanmaya başladı. Bu keyfiyet, Arap olmayan Müslüman kitlelere (mevâlî) yönelik ayrıştırıcı

Ortaçağ İslâm Dünyasında İrsal Üstünlük Tartışmaları: Şuûbiyye Akımı Üzerine

politikaların üretildiği Emevîlerin iktidarında (661-750) çarpıcı bir hâle geldi. Sözü edilen dönemde nükseden Arap şovenizmi karşısında diğer milletler, Müslümanlık kimliğiyle edinilecek imtiyazlardan mahrum bırakılmak bir yana, baskıcı ve ötekileştirici bir tutumla karşılaştılar. Emevî Arapçılığına bağlı olarak, devrin ırksal eğilimleri canlandıran havası, kaçınılmaz biçimde, mevâlînin zihninde karşıt söylem geliştirmeye dair güçlü bir istek uyandırdı.

Şuûbiyye, Arapların uygarlaşma düzeyinin geriliği, alışkanlık ve geleneklerinin bayağılığı, buna karşın, Arap olmayanların üstünlük ve meziyetleri hakkındaki görüşlerin sanatsal bir formda ileri sürüldüğü yazınsal bir tür olarak belirdi (Hourani, 2020: 117-8; Hodgson, 2021: 556). Birkaç yüzyıl boyunca etkinliğini yitirmeyen akım, Arap hükûmetlerinin idarelerindeki, Ortadoğu bölgesinden Endülüs topraklarına kadar uzanan coğrafyada, apolojistler ve taraftarlar buldu. İçlerinde, gayet doğal olarak, çeşitli ulustan kimselerin bulunacağı savunucuları (*Şuûbiler*), Araplara karşı biriken öfkelerini, bu edebî faaliyetle açığa vurdular. Görünürde, *Şuûbiyye*, sadece mevâlî toplulukları arasında rağbet görececek protestocu bir akım gibi dursa da, bazı bulgulara göre yapılan yorumlar, benzeri tepkilerin mühtedi olmayan çevrelerden de yükseldiği yönündedir. Nitekim bir araştırma, Ortaçağ Endülüsü'ndeki kimi Yahudi şairlerin de aynı edebî hareket doğrultusunda reaksiyon gösterdikleri sonucuna ulaşmaktadır (Roth, 1983: 72, 78, 84). Her ne kadar gayrimüslimlerin temayülleri hâlihazırdaki inceleme çerçevesinde tartışmaya açılmayacaksa da, mevzubahis saptama, *Şuûbiyye* konusu ele alınırken, *İslâm dünyası* deyiminin dar bir çerçeveye hapsedilemeyeceğine ilişkin bir hatırlatma yapar. Dolayısıyla burada da, *İslâm dünyası*, Hodgson'un tabire (Islamdom)¹ kazandırdığı manada kullanılacaktır (2021: 92).

Şuûbiyye kapsamındaki etkinliklerin, öncü teşebbüslerin miladi VIII. asrın ortalarına doğru tezahür etmesinden itibaren, takribî dört yüzyıl süregeldiği vurgulanır (Kılıçlı, 1992: 75, 81-2). Fakat, gerçekte, zamansal ilerleyiş içerisinde bu akım –ve yanı sıra bu terim-, farklı ideolojik kalıplara ve dönemseller şartlara göre güncellenerek modern zamanlara kadar taşınmıştır. Terimin kullanım değerine, özellikle Ortadoğu'da türeyen, bazı ideologlarca fikirlerine esas almak suretiyle olumlanmasına bazen de kimi devlet adamlarının -kendileri açısından- aykırı ve ayrılıkçı olan kesimleri tanımlamak üzere olumsuz çağrışımlar yüklemesine göre esneklik getirildi. Özetle *Şuûbiyye*, yakın geçmişe değin, etkili bir kutuplaştırma vasıtası olarak geçerliliğini korudu. Yeri geldikçe, yansıma ve tesirlerini kuvvetli bir şekilde hissettiren bu uzun ömürlü çekişmenin, kısaca ama aydınlatıcı bir

¹ İslâm'ın hâkim inanç ve Müslümanların baskın topluluk olmasına mukabil gayrimüslim azınlıkların da ayrılmaz bir parçasını teşkil ettikleri toplumu ifadelendirmektedir.

Ömer Faruk Çakır

minvalde anlatılması bile, bugünün Müslüman halkları arasında cereyan eden bazı ciddi gerginlikleri daha anlaşılır kılabilir.

1. Tartışmanın Oluşumu ve Gelişimi

Hareketi isimlendirmek için benimsenen ıstılah, çoğul bir kelime (*şuûb*, tekili *şab*) olup İslâmiyetin mukaddes kitabında geçmektedir (Hucûrat 49/13). Çevirisi, yanlış değerlendirmelere neden olmamak adına, belirli bir ölçüde ihtiyatlılık gerektirir. *Millet* (people) şeklindeki bir tercüme (Enderwitz, 1997: 513), belki böylesi bir amaç hiç güdülmese dahi, akımın milliyetçi bir karakter taşıdığına dair çıkarımlara yol açacaktır –ki aşağıda, bu istikametteki yaklaşımların uzmanları nasıl meşgul ettiğinden bahsedilecektir-. Fazlaca muğlak ve örtük olmakla beraber çarpıtılmaya elverişsiz gibi görünen *topluluk* (group) çevirisi (Mottahedeh, 1976: 164) ise, daha dikkatli bir tercih olarak akseder. Alıntıların, etimolojisi ve lügat anlamı hakkında bir fikir edindirdiği *Şuûbiyye*'nin, kavramsal olarak yahut geniş manada ilk defa ne zaman kullanıldığı noktasına gelince, bu hususta, spesifik bir tarihten ziyade bir döneme işaret edilir. *Şuûbiyye* bağlamında ilk eylemin² Emevî çağının sonlarında gerçekleşmesine rağmen, terimin erken devir Abbâsî dünyasında işitilmeye başladığını öğreniyoruz. Kavramın aksiyonu geriden izlemesi, aykırı teşebbüslere karşı tavizsiz olan, Emevî tahakkümü ile açıklanır (Apak, 2008: 19, 31-2). Bu malumat, yoğun biçimde, İslâm dünyasındaki hükümlerliliğin Abbâsî hanedanı lehine el değıştirmesiyle, *Şuûbilerin* ifade serbestiyetine kavuştuğunu sezdirir. Ne var ki yapılan çıkarsama, artık Arapların üstünlük taslamalarına karşı iddialarla meydana çıkan bir fırkayı tanımlayan *Şuûbiyye* adlandırmasına, üyelerinin mi yoksa aleyhtarlarının mı başvurduğu noktasındaki belirsizliği gidermemektedir. Bir tespite göre, mezkûr terimin kullanımı, muhaliflerinin değil, bizzat akımın destekçilerinin tercihiydi (Enderwitz, 1997: 514). Yine de, bunu kuvvetli bir sanı olarak düşünsek bile, bir kesinliği ifade etmediği açıktır. Üstelik değinilen mevzunun müphemliğini belirten görüşler de yok değildir (Gibb, 1982: 66). Farklı vargılar, tümüyle aksi bir kanaat uyandırmamanın yanında bir diğerini tereddütsüz onaylamaktan da alıkoymaktadır. Nihayetinde, bir sorunsal gibi gözüken, *Şuûbiyye*'nin daha ziyade bir aidiyet veya suçlama sıfatı olup olmadığı ihtilafı havada kalmaktadır.

Üzerinde durulan konuda derinleşildiğinde, *Şuûbiyye* ile esasen Arapların sosyo-kültürel yönden ilkel olduklarını düşünen ve savunan birçok ırktan mensupların kastedilmesinden başka, bir ulusun yahut bir zümrenin görece daha çok özdeşleştiği ayırına varılır. İlahi buyrukların gözetilmesindeki içtenlik dışında, inananlar arasında herhangi bir müsavatsızlık bulunamayacağını telkin eden İslâmi doktrin, hareketin müdafileri için uygun bir çıkış noktası hükmündedir. Zira Araplardaki soy ayrımcılığının dinî kaidelerin ruhuna ters

² Bu çerçevede, İran menşeli şair İsmail bin Yesâr'ın, Emevî halifesi Hişâm'ın (724-43) katında, kendi nesebinden iftiharla söz eden dizeleri okuması, *Şuûbiyye*'nin ilk fiilî adımı olarak kabul görür.

Ortaçağ İslâm Dünyasında İrksal Üstünlük Tartışmaları: Şuûbiyye Akımı Üzerine

düştüğünü doğrulamak, en çok anılan prensibe referansla mümkündür. *Şuûbilere*, ayrıca *ehlu't-tesviye* (eşitlik yanlıları) denilmesi de, bu vasıflarıyla bağlantılıdır. Eşitlikçilik umdesini merkeze almasıyla *Şuûbiyye*, öteden beri, İslâm hükûmetlerinin içine düştüğü -münhasıran siyasal ve toplumsal- kriz anlarında bunu neredeyse sloganlaştırmış olarak öne çıkan bir hizbi, Hâricîleri akla getirir (Mottahedeh, 1976: 164, 176; Enderwitz, 1997: 513-4). Hakikaten de, adı geçen politik mezhebin takipçileri, ne bir ırkın ne de bir kabilenin ayrıcalıklı bir mertebede olabileceği yönündeki anlayış ve tavırlarıyla ünlüdür.³ Bu, iki akımı birbirine benzeştiren bir zihniyet ortaklığıdır. Öte yandan *Şuûbiyye*, tek bir düstura indirgenemeyecek denli, çok katmanlıdır. Mevâlî toplulukların elitleri, okuryazarları ve edebî temsilcileri, uzunca bir müddet alçaltıcı davranışlarına maruz kaldıkları Araplara karşılıklıta bulunmak için, yalnızca onların İslâmiyet öncesindeki vaziyetlerini alaya almak ve küçültmek değil aynı zamanda kendi atalarının başarı, kabiliyet ve büyüklüklerini hatırlatmak gibi bir yöntemi seçtiler. Başlıcaları İran, Ârâmî (Nabatî), Endülüs ve Kıptî olmak kaydıyla, değişik menşe ve bölgelerden olan entelektüeller tarafından, milletlerine yönelik methiyelerle yüklü iddialar serdedildi (Norris, 1990: 38). Ancak hiçbirinin övgüyle atıfta bulunacağı tarihsel malzemesi ve birikimi, kadim zamanlardan beri ama bilhassa Sâsânî asırlarında ileri bir medeniyet düzeyinde bulunan İranlılar ile kıyaslanamazdı. Netice itibariyle *Şuûbiyye*, eğer -Arap tarihi mirasının zayıflığını belirginleştirmek bakımından- aralarından birinin sivrileştirilmesi istenirse, çoğunlukla İran ırkına izafe edilmektedir (Browne, 1956: 266; Savran, 2007: 42).

Biraz evvel geçtiği veçhile, Abbâsî iktidarı, mevâlî halklarına, mahrumiyet ve kısıtlamaları mühim ölçüde ortadan kaldıran, özgürleştirici bir ortam sundu. Arap olmayanlara karşı sergilenen bu alışılmamış ve müspet yaklaşımın, söz konusu hilâfet ailesinin, onların yardımıyla saltanata yükselmesinde ve sahip oldukları kültürel zenginliğe teveccüh göstermesinde (Farıq, 1962: 18) saklı olduğu, yadsınamaz bir gerçekliktir. Keza, erken dönemlerde hudutları sürekli genişleyen devletin idaresini, Sâsânî tipi merkezileştirilmiş bir bürokrasi üzerine sabitlemek de (Savran, 2007: 43), İranlılar özelinde mevâlîye duyulan alakanın bir başka gerekçesini oluşturur. Münasebetlerin değişen doğası, mevâlînin yüksek dereceli memuriyetlere tayin edilmesindeki artışla, yönetim alanında yoğun olmanın yanı sıra kusursuz ilerlemeyen⁴ bir işbirliğini beraberinde getirdi. *Şuûbiler*, bu yeni konjonktür ile ilintili olarak, Araplar aleyhindeki düşüncelerini açıkça ve çekince duymaksızın söyleme imkânı buldular. Onların gündeme taşıdıkları, detaylandırılması bu incelemenin

³ Hâricîlerin, bu karakteristik bakış açıları, en bariz örneğini, hilâfet rejimindeki başkanlığın Kureyş kabilesine ait bir hak olduğunu reddeden tutumda bulur.

⁴ İbn Haldun'un ustalıklı tasvir ve tahlil ettiği (2015: 174-5), Harun Reşid'in İran kökenli vezir ailesi Bermekîleri tasfiyesi olayı, mevâlînin nüfuz alanının halifeyi kaygılandırarak kadar yayılması durumunun değil yönetsel işbirliğini bozmasına, tarafları nasıl bir çatışmaya sürükleyeceğine dair oldukça aydınlatıcı bir ipucudur.

Ömer Faruk Çakır

hedeflerinden biri olmayan, başlıklar çeşitlilik göstermektedir. Bunlardan birkaçına kısaca dikkat çekmek gerekirse, *Şuûbilerin* seçkin ve ayırıcı özelliklerini, (1) kendilerinin (daha ziyade İranlıların) atası, annesi hür bir kadın olan İshak peygamber iken Arapların, annesi bir cariye olan İsmâil peygamberin neslinden oldukları (Fariq, 1962: 19), (2) monarşi temelli ve ihtişamlı yönetim gelenekleri karşısında bedevî yaşantısının iptidailiği, (3) savaş taktikleri ve silah kullanımı alanında daha ziyade uzmanlaştıkları, (4) Arap lisanının tersine Farsçanın incelikli ve nükteli olduğu, (5) İranlıların zarif ipek elbiseler ve deri ayakkabılar giyme alışkanlığına mukabil Arapların kaba yünlü kıyafetler ve köhne sandaletler giyindikleri (Savran, 2007: 45) gibi hususlara işaretle vurguladıkları, belirtilebilir. Yalnızca bir kısmının sıralandığı mukayeseler, *Şuûbiyye* edebiyatının işlenen temalar itibariyle ne oranda zengin bir içerikte olduğunu ima etmenin haricinde muhtevasında İranlılara mahsus değerlerin kapladığı hacmi de görünür kılar. Lakin aynı liste, akımın iç tutarlılığını sorgulamaya sevkedecek bir izlenim de bırakır. Arapların ırkçı uygulamalarına, din ile bağdaşmadığı söylemiyle yöneltilen itiraz, *Şuûbilerin* başlattıkları harekete inanç çerçevesinde bir meşrûiyet -en azından bir geçerlilik- sağlıyordu. Diğer taraftan, ürettikleri eserlerde yansıtılan ırkçı üslup, kınama ve eleştiri konusu yaptıkları davranış tarzına kendilerinin de meyyal olduğunu kanıtlar niteliktedir. *Şuûbiler* tarafından, uluslarına özgü vasıfların bir yücelik ve üstünlük göstergesi olarak sunulmasının, eşitlikçilik odaklı talepleriyle kesiştiği pek de savunulamaz. Ortaya çıkan durumun, *Şuûbiyye*'nin bir çelişkisi mi yoksa dönüşümü mü olarak yorumlanacağını ise, mutlak surette bilemiyoruz.

Başlangıç aşamasının yaşandığı yerler, açıkça, Mezopotamya bölgesinin sözü edilen akımın beşiği olduğunu gösterir. Bununla birlikte *Şuûbiyye*, doğduğu ve hatta geliştiği Doğu İslâm memleketlerinde uyandırdığından daha az olmayan bir etkiyle, Müslüman İberya'sındaki kitleleri de dürtüklendi. Aslında Endülüs'ün değişik dinî ve etnik elementleri barındıran sosyal yapısı da, bu türden temayüller için gayet müsaitti. İspanya'nın ilhakı sürecinde Emevîlere askeri katkıda bulunan Kuzey Afrikalı Berberîler (Mir ve Farahmand, 2016: 134), ilhaktan sonra İslâmlaşan yerli halk (Müvelled) (Chalmeta ve Heinrichs, 1993: 807; Hitchcock, 2008: 37; Özdemir, 2013: 27), zimmî statüsünde inançlarını sürdürmekle beraber Arapların alışkanlıklarını edinen gayrimüslimler (Musta'rib) (Epalza, 1992: 149) ile batının memlûkleri konumunda olan Saklebîler (Goldziher, 1996: 406) coğrafyanın belli başlı nüfus unsurlarını teşkil ediyordu. Arap Emevî hükûmetinin, doğuda asabiyet telakkisiyle izlenen devlet siyasetinin hemen hemen benzerini Endülüs'te de tatbik etmesi, belirli bir süre içerisinde, ülke sakinlerinin düşmanlığını kazanmaya yol açtı. Yukarıda sıralanan toplumsal zümrelerden her biri, yeni yöneticilerinin ulus merkezli ayırıcı politikalarına maruz kaldı. Şüphesiz, fertleri Müslümanlığı benimsemiş kimselerden olduğu halde dindaş idarecilerinin ötekileştirici yaklaşımlarından muaf tutulmayan Müvelled topluluğu, diğer sosyal kümelere nispeten ayrı bir yerdedi. Nitekim İspanya *Şuûbiliği* de, gelişimini, önemli mikyasta, bu topluluğun atılımlarına borçlu olacaktı. Tebaanın haklı tepkileriyle karşılaşacak bir dizi

Ortaçağ İslâm Dünyasında İrsal Üstünlük Tartışmaları: Şuûbiyye Akımı Üzerine

uygulama, pek çok alana yayılmış vaziyetteydi. Üst düzey memuriyetlere ve vazifelere atanmak, Arap olmayanlar için ulaşılması güç bir hedef haline getirildi. Bereketli tarımsal arazilerin Emevîler tarafından tekelleştirilmesi ve ağır vergi ödemeleri, yönetilenlerin iktisadî koşullarını zorlaştırdı. Etnik köken farklılığının ön plana çıkarılması ise, içtimâî çatışmalara zemin hazırladı (Mir ve Farahmand, 2016: 135-9). Ülkede kaotik olayları her an tetikleyecek bu şartların daimî olmadığı veya zaman zaman esnediği anlaşılır. Mesela, hekimlik ve tercümanlık gibi alanlarda uzmanlaşanlar başta olmak kaydıyla, mesleklerini devlet bünyesinde hatta saray çevrelerinde icra eden zimmîlere rastlanılır (Monroe, 1970: 6; Hitchcock, 2008: XIV-V, 4). Ancak görüldüğü kadarıyla, bu, olağan durumun değil, istisnai veya görece kısıtlı bir zamanda cari olanın tezahürüydü. Sonunda, Endülüs'ün mevâlî ve gayrimüslim halklarını da fazlasıyla hiddetlendiren Arap ırkçılığı, Şuûbiyye cereyanının İslâm dünyasının bu yakasına doğru yayılmasına da neden oldu.

Hakkındaki tetkikler, Endülüs Şuûbiliğinin, en güçlü biçimde, İbn Garsiye'nin şahsında cisimleştiği kanaatini taşır. Bask bölgesinde doğduğu, Müslümanlar tarafından henüz küçük yaşlarında tutsak alınarak Dâniye vilayetine getirildiği ve burada, aslen bir Slav olan Emîr Mücâhid'in sarayında İslâm ölçütlerine göre yetiştirildiği bilgisi, sarîh bir şekilde, onun Müvelled kimliğine delalet eder. Dâniye'de, mezkûr emîrin ve ardından da oğlunun hizmetinde bir kâtip ve aynı zamanda bir şair olarak temayüz eden (Monroe, 1970: 10-1; Graham, 1995: 70; Hatalmış, 2017: 125-6) İbn Garsiye, dolayısıyla, hem bürokraside hem de edebiyatta aktifti. Şuûbiyye yazınında kalem oynatabilmek için oldukça önemli olan bu iki özelliğe ilaveten, XI. asırda, *mülûkü't-tavâif* devrinde yaşaması da, düşüncelerini herhangi bir endişe duymaksızın eserlerine aktarması adına avantajdı. Zira, Emevî hilâfetinin çöküşü sonrasına tekabül eden bu periyot, edebî çalışmaların kısıtlanmaksızın üretilmesi açısından uygundu. Kendisi gibi Müvelled olan bir efendinin himayesinin, İbn Garsiye'ye, ayrıca bir güvence sağladığı da muhakkaktır. Bu keyfiyet, onu, içinde bulunduğu imkânlar itibarıyla, aynı akımın doğudaki erken dönem temsilcilerine nispetle şanslı kılıyordu. İbn Garsiye'nin yaşadığı seneler, iktidarın mevâlîye geçtiği devreye tesadüf ediyordu (Larsson, 2003: 146, 155). Adını, Şuûbiyye edebiyatının en tanındık mümessillerinden biri olarak duyuracak risalesini, böylesi bir ortamda yazdı. Arapların evrensel İslâm toplumunun bütünlüğünü zayıflatan zihniyet ve tavırları, bu eserde, yeniden ve etkili bir tarzda eleştirildi. Mezkûr Basklı edîp tarafından da, önemi çokça belirtilen eşitlikçilik ilkesi, nesep farklılıklarının Müslümanlar nezdinde bir mana taşımaması gerektiğini savunmak için, hatırlatıldı. Yine, bu edebî türde yaygınlaşan bir metoda, ırkların tarihsel azamet yönünden mukayesesine, İbn Garsiye'nin risalesinde de müracaat edildi. Fakat burada, Arap olmayan milletlerin mazilerinin görkemliliğini örneklendirmek amacıyla, İranlıların yanı sıra Bizanslıların kültürel unsurlarına da başvurulduğu, vurgulanır. Bu köklü medeniyetlerin vârisleri karşısında Araplar, ilkel bir yaşantı süren bedevîler olarak resmedilir (Larsson, 2003: 2-3). Özü itibarıyla,

Ömer Faruk Çakır

ilgili literatürün en kıymetli ürünlerinden biri sayılan risalenin, Doğulu *Şuûbilerin* yapıtlarını andıran, düşünce, usûl ve misallerle dolu olduğu anlaşılmaktadır.

İbn Garsiye ve eseri, *Şuûbiyye* merceğinden seyredilen Ortaçağ İslâm dünyasının, birbirleriyle bağlantılı birkaç veçhesinin kavranılmasına yardımcı olur. Evvela, söylemeye dahi lüzum yoktur ki, değişik kıtalarda kurulan Emevî hükûmetleri marifetiyle hortlayan ulusçuluk fanatizmi, memleketin Arap olmayan insanların da ciddi bir memnuniyetsizliğe sebep olmuştur. Irk temelli toplumsal cepheleşme, gidişatın olağan hatta kaçınılmaz bir sonucudur. Ancak burada odaklanması gereken bir ayrıntı gibi duran nokta, kitlesel reflekstir. Mevâlî tebaa hakkında -devlet siyasetlerine paralel olarak- alınan çoğu kararın keyfiliğine karşın saltanatlarını hedef alan herhangi bir muhalif teşekküle de tahammül edemeyen Emevî despotizminin, *Şuûbileri* bir süreliğine sessizliğe mecbur bıraktığı bilinmektedir. Ne var ki, sonuçta, *Şuûbiyye'*nin, geçici bir suskunluk evresinin ardından Arap olmayan Müslümanlara yönelik hâkim algıyı dönüşüme uğratacak bir patlama yapması engellenememiştir. Dahası, azımsanmayacak bir kısmını aynı kesimlerin oluşturmasına bakılarak, Emevî çağını sonlandıran Abbâsî İhtilâli'nin, dolaylı şekilde, *Şuûbiyye'*nin de bir zaferi olarak değerlendirilmesi mümkündür. Lakin, ertelenmeksizin ifade edilmelidir ki, bu muhakeme, kesinlikle, akımın silahlı bir hizip özelliği taşıdığına dair hiçbir imâ içermez. Bunun yanında, Arap ırkçılığına karşı kitlesel bir bilinç oluşturduğu kuvvetle muhtemeldir. Böylelikle, sürecin ışık tuttuğu bir diğer husus olarak, *Şuûbiler* özelinde mevâlî halklarının koşulsuz bir itaat hâli içinde olmadıkları gerçeği de tebarüz eder. Son olarak, akımın yayılım sahası ve gelişim çizgisi, dönemin Müslüman topluluklarının, aradaki küçümsenmeyecek mesafelere rağmen, birbirlerinden kopuk bir vaziyette olmadıklarını anlatır. VIII. yüzyılda daha ziyade İran ve Irak taraflarında başlatılan bir tartışma ekolünün, XI. yüzyılın İber Yarımadası'nda bulunduğu takipçiler tarafından güçlü bir biçimde ihya edilmesi, sanat ve/veya düşünce hareketlerinin İslâm dünyasının sınırları dâhilindeki dolaşımı konusunda fikir vermektedir (aradaki zamansal boşluk önem arz etmez, çünkü bu, siyasal ve periyodik şartların zemin hazırlamasıyla alakalı bir keyfiyettir). Özetle, *Şuûbiyye'*nin -kazandığı ve-yansıttığı küresellik görünümü, bir bakıma, İslâm dünyasının merkezi ile çevresi arasında – görece güçlü yahut zayıf da olsa- bir bütünlüğün var olduğunu bildirir.

Mevcut başlığın konusunu toparlarken, *Şuûbiyye'*nin de, tarihsel kıymete haiz birçok cereyan gibi, kendi antitezi ile yüzleştiğine değinilebilir. En tanındık figürlerinden biri olarak, el-Câhız'ın (Kılıçlı, 1992: 243-4) da aralarında yer aldığı birtakım müellifler, kimi eserlerini, *Şuûbilerin* görüşlerini çürütmeye ayırmışlardır. Onların düşüncesine göre, Arap geleneklerinin ve bedevî alışkanlıklarının, methedilecek pek çok yönü vardı. Hayatlarını sürdürdükleri çöl arazilerinin iklimsel koşullarının ve göçebeliliğin, bedevîleri, sabırlılık ve metanetlilik gibi erdemlerle donattığını iddia ediyorlardı. Belagat ve şiirlerinden övgüyle bahsetmekteydiler. Yine, *Şuûbiyye* karşıtları, İslâm'ın Arabistan'da zuhur etmesinden ve dinin kutsal kitabının Arapça olmasından ötürü, Arapların öteki Müslüman toplumlara kıyasla ayrı

Ortaçağ İslâm Dünyasında İrsal Üstünlük Tartışmaları: Şuûbiyye Akımı Üzerine

bir konumda durduklarını da savunuyorlardı (Savran, 2007: 42-8). Böylesi düşünceler, *Şuûbilerin* –yukarıda anlatılan- tenkitlerine cevaben serdedildi. Gene de, bu minvaldeki tepkiler, söz konusu edebî çekişmenin tavsamasına değil, bilakis, palazlanmasına sebep teşkil etmiş benzemektedir. *Şuûbiyye* aleyhtarlarının, bilhassa Emevîlerin müdafaa ettiği, Arapların ayrıcalıklı millet oldukları söylemini, yazınsal alana aktarmalarının, tartışmanın büsbütün açmaza düşmesinde rolü olduğu kuşkusuzdur. Aksi bir yargı, taraflardan birinin ileri sürdüğü görüşlerin diğerinin inkâr ve misillemesiyle karşılaşması sonucu büyüyen bu edebî polemğin, nasıl asırlarca süregeldiğini açıklamada zorluk çekecektir.

2. Modern Zamanlardan Şuûbiyye'ye Bakış

Sosyo-politik iklime göre canlandırılan kimi zamanlarda, Müslüman toplumlarının gündemini hayli işgal eden mevzubahis edebî akım, haddizatında, bir Ortaçağ vakasıydı. Yankılarının ara sıra çağdaş devirlerden duyulduğu yahut birtakım revizyonlarla güncellik kazandığı doğrudur, ama esasen, isabetli isabetsiz çeşitli atıflar alan bu vakayı aydınlatacak orijinal bilgiler, yalnızca mezkûr çağdan kalanlarla mahduttur. Bu itibarla, modernite öncesinin çoğu tarihî olgu ve hadisesinde olduğu gibi, *Şuûbiyye*'nin de, bilinenleri kadar –belki daha da fazla- bilinemez, bilinmeyen veya henüz karanlıkta kalan yanlarının olması gayet tabiidir. Takriben XIX. asrın sonlarından beri, bir araştırma problematiği olarak *Şuûbiyye*'yi analiz etmeye mesai harcayan tarihçilerin, konunun belli başlı yönleriyle ilgili, bir diğeri tarafından yanlışlanan argümanlar ileri sürmesi, bir bakıma, değinilen malumat kıtlığından kaynaklanmaktadır. *Şuûbiyye*, tesir ve neticeleri açısından, sadece sanatsal bir çevreyle mi sınırlı kaldı yoksa devlet geleneği, siyasi ve bürokratik mekanizma gibi başkaca bir dizi işleyişe de sirayet etti mi? yahut, sadece Müslüman edîplerin düşüncelerini içeren bir akım mıydı yoksa farklı inanç mensuplarının fikir ve ideallerini de kapsıyor muydu? türünden meseleler, araştırmacıların çözümlemeyi denediği sorunsalların bazılarıydı. Aşağıda, sahanın öncü ve saygın birkaç uzmanının, belirtilen hususlardaki tez ve antitezlerine, kısaca yer verilecektir. Mukayeseli olarak aktarılacak argümanların, her şeyden evvel, *Şuûbiyye* tartışmasının çok boyutlu kıymetlendirilmesi noktasında ufuk açıcı olacağı umulmaktadır.

Macar bilgin Goldziher'in, *Şuûbiyye*'ye, İranlılarda ulusçuluk şuûrunu uyandırdığı yönünde bir etki gücü yükleyen nazariyesi, müteakip senelerin araştırmacılarınca sürdürülecek bilimsel bir münakaşa başlattı. Abbâsî kontrolünden çıkmak üzere, Orta Asya'da kurulan müstakil Fars hanedanları, aynı kurama göre, bu ulusçu bilinci bir ileri aşamaya taşıyan somut hamlelerdi (1966: 144). Nakledilen değerlendirme, edebî bir rönenans'tan ibaret görmediği akıma, fazlasıyla politik ve aktivist bir nitelik izafe etmektedir. Sonraları da, gene İran orijinli özerkleşmiş bölgesel devletler örneklendirilerek, *Şuûbiyye*'ye atfedilen söz konusu güdüleyici özelliğe dair vurgulara rastlanılacaktır. Nitekim bir inceleme, dolaysız surette, Horasan topraklarında boy gösterecek Tâhirîlerin kuruluşunu (821), akımın İranlı taraftarlarının ulaştığı ilk hedef olarak yorumlayacaktır (Kılıçlı, 1992: 212-3). Ne var ki, benzer doğrultudaki bazı yaklaşımlar, Goldziher'in hipotezinin, yaygın olarak onaylanmasını

Ömer Faruk Çakır

sağlamayacaktır. Tam aksine, ünlü tarihçi Gibb'in, oldukça ikna edici görünen itirazları, tezin doğruluğunu ciddi anlamda şüpheli hale getirmiştir. Sonuncusu, *Şuûbiyye* fikrini daha ziyade içselleştiren bir sınıf konumundaki kâtiplerin/bürokratların (secretaries), VIII. yüzyılın ikinci yarısında Horasan ve civarında defalarca meydana gelen, Arap idaresi aleyhindeki İran ayaklanmalarına sempatiyle baktıklarını ispatlayacak hiçbir emare bulunmadığını savlar. Sâsânî teamüllerine meyleden bu sınıfın, her ne kadar Arap kültür öğelerine nefretle baksa da, mevcut İslâm İmparatorluğu'nu, Abbâsî halifeliğini devirmek gibi siyasal bir emel beslemediğini, tersine, kadim İran müesseseleri model alınarak hilâfet devletini yeniden şekillendirmek amacıyla olduğunu iddia eder. Bu tespit ve bulgularla, Gibb, kâtiplerin tutum ve zihniyetini –dolayısıyla *Şuûbiyye*'yi- ulusalcı bir hareket yönünde yorumlamanın hatalı olacağı kanısındadır (1982: 65-6). Onun konuya dair inancı, önemli oranda, müteakiben yapılan birçok akademik incelemede paylaşıldı.⁵ Mevzubahis akımın esasen edebî bir münakaşa olduğunu anımsatan Mottahedeh de, halifenin sadık hizmetkârları olarak tarif ettiği *Şuûbîlerin*, çoğunluğunu, apolitik kimselerin oluşturduğunu düşünür (1976: 162). Hemen hemen benzeri saptamalar, Norris'in çalışmasında da tekrarlanır (1990: 31). Son olarak, daha çok tasdiklenen bu antitezin, Endülüs mevâlîsi için de geçerli olduğunu fark ettiren araştırma neticeleriyle karşılaşılmaktadır. *Şuûbîleri* doğrudan doğruya kastetmeden ve fakat Müvelled zümresine işaretlerle (aslında, yukarıda da geçtiği veçhile, İspanya *Şuûbiliğine* Müvelledler canlılık vermişti), bu topluluk üyelerinin, Arapların ırk ayrımcılığına gösterdikleri şiddetli tepkilere rağmen, ne önceki dinlerine (Hristiyanlık) dönmeyi ne de ülkenin eski egemen organizasyonunu (Vizigot Krallığı) yeniden canlandırmayı planladıkları, öne sürülmektedir. Arap hükûmetine (Kurtuba Emevîleri) karşı zaman zaman başlattıkları isyanlar ise, otonom bir İslâmî yönetim birimi kurma maksadı olarak kıymetlendirilir (Chalmers ve Heinrichs, 1993: 808). İktibas edilen görüş yanlışlanmadığı müddetçe, Müvelled hareketlerini, tamamıyla apolitik değilse dahi, ulusçuluk hissi ve anlayışıyla bulunulan girişimler olarak varsaymak, pek de doğru bir okuma olmayacaktır. Zira, öyle anlaşılıyor ki, dönem Endülüs'ünde yeni bir siyasi yapı meydana getirme arayışı varsa da, bunun, milletten ziyade inanç temelli olması tasarlanıyordu.

Öte taraftan, Goldziher'in *Şuûbiyye*'yi milliyetçilikle özdeşleştiren bakış açısının, çok daha asal olan bir başka noktadan yola çıkılarak da, kritiği yapılmaktadır. Larsson, bahsi geçen meseledeki fikir uyuşmazlıklarını nispeten daha etraflı olarak tetkik ettiği bir etüdünde, tenkitçilerin, ulusçuluğun XIX. yüzyılın sonlarında doğduğu noktasındaki hatırlatmalarını, öne çıkarır. Onların, tabiatıyla, Macar bilgin tarafından ulusçuluk cereyanının Ortaçağlara kadar geri götürülmesinin bir anakronizm olduğuna dair yönelttikleri eleştirilerine, değinir.

⁵ Bu çalışmada, Gibb'in belirtilen görüşlerini havi bilimsel yazısını kapsayan eserin 1982 senesindeki baskısından faydalanılmakla birlikte, ilgili yazının, çok daha öncesinde (1962) yayımlandığı bilhassa hatırlatılmalıdır.

Ortaçağ İslâm Dünyasında İrsal Üstünlük Tartışmaları: Şuûbiyye Akımı Üzerine

Ayrıca, milliyetçiliğin palazlandığı zamanları bizzat yaşayan ve süreçten en çok etkilenen imparatorluklardan birinin (Avusturya-Macaristan) vatandaşı olan Goldziher'in, *Şuûbiyye* hakkındaki argümanını, konjonktürel havanın tesiriyle geliştirdiği hususundaki çıkarımlarına da, yer verir. Referansı Goldziher'in günlüğü olan Larsson, eleştiricilerin bu son iddiasına kuşkuyla bakmaktadır. Onun söylediğine göre, günlüğün -ulusçuluk temayüllerinin yoğunlaştığı yıllarda tutulan- kısımları, *Şuûbiyye* ile güncel hadiseler arasında bağlantı kurulduğunu düşündürecek izler taşımaz (2005: 369-70). Açıkçası, *Şuûbiyye* hareketini ulusçu bir kisveye büründüren yaklaşımın ardındaki kişisel etkilenişleri aydınlatma çabası, değerli olmakla birlikte, her halükârda, tezin tarihsellik açısından barındırdığı bariz yanılmanın üzerini kapatamayacaktır. Denilebilir ki, kronolojik akışta, *Şuûbiyye*'yi bin yıl geriden izleyen milliyetçiliğin tarihselliği, Goldziher'in görüşündeki kusuru açığa çıkarmak bakımından, başkaca herhangi bir delile nispetle çok daha inandırıcıdır.

Zamansal ilerleyişle beraber, ortaya çıkma gayesinden sapma gösterecek alt kümelenmeler türetmesi, akımın, çözümlenmesiyle uğraşılan bir diğer yönü olarak belirlemektedir. Başlangıçta ve esasen, kendi soylarını yüceltmek suretiyle Arapları hicvetmek, taraftarlarının yegâne, ya da en azından birincil, amacıydı. Başka bir deyişle, *Şuûbiyye*, irsal vasıfları yarıştırmak üzerine kurulu bir tartışmaydı. İnanç değerleri hakkında düşüncelerin belli edildiği eserlerin üretimi ise, bu keyfiyetin, ya en başından beri bir yanılısma olduğunun ya da giderek değişime uğradığının ifadesiydi. *Şuûbiler* arasında, Zerdüştlük ve Maniheizm gibi İran menşeli dinlerin takipçileri de vardı ki, bunlar tarafından, -akidelerini aksettiren yazınsal çalışmaların meydana getirilmesiyle- *Şuûbiyye*, bir propaganda silahına dönüştürülmekteydi. Öğretileri, İslâm hukuk terminolojisinde kullanılan bir kelime olarak, devlet için tehlike oluşturan heretik anlamında, *zındık* denilen (Norris, 1990: 41) bu kimselere, tüm manevi sistemlere karşı şüpheli bakmalarını telkin etmektedir. Bu itibarla, mevzubahis yazınsal hareketin, birtakım siyasal ve/veya sosyo-ekonomik kaygılarla, görünürde, Müslümanlığa yönelmiş olan Mecûsi ve Manici taraftarlarının, Araplar kadar İslâm dinine ve değer yargılarına da düşmanca baktıkları belirtilmektedir (Farıq, 1962: 18). Onların varlığı, sarıh bir biçimde, gayrimüslim şairlerin de bu edebî savaşta kalem kuvvetine sahip oldukları noktasına netlik kazandırır. Aynı durumla, işlenen temaların hem kapsamının genişlemesi hem de bir dereceye kadar farklı istikametlere evrilmesi, mümkün ve beklenilebilecek yeniliklerdi. Gene, buna bağlı olarak, yeni sembolik kavramların ve motiflerin literatüre dâhil edilmesi de, kendiliğinden gelişecekti. Hakikaten de, münhasıran Zerdüştlük, dinlerinin en başat semgesel unsurlarını pek de endişe duymaksızın dizelerine taşıdıkları görülmektedir. Öncü bir çalışmada, Fars asıllı kimi *Şuûbi* şairlerin, ateşperestliğe olan eğilimlerinin güçlü ipuçları mahiyetinde, beyitlerini, ateş ve toprak gibi düalist öğretinin belirgin öğeleriyle bezedikleri, misalleriyle sunulmuştur (Kılıçlı, 1992: 151-3). *Şuûbiyye*'nin belki de marjinal boyutunu temsil eden yapıtları, onların, içsel anlamda eski dinlerine sadık kaldıklarını, yahut düşük de olsa bir ihtimal, İslâmlaşmalarındaki samimiyete rağmen evvelki inançsal

Ömer Faruk Çakır

dogmaların hafızalarından hâlen silinemediğini dışa vurmaktadır. Daha az çarpıcı olmayan husus ise, İslâmiyet zararına propagandaların, *Şuûbiyye*'de ilk aşamaları itibariyle var veya sonraları eklenmiş olup olmaması dikkate alınmaksızın, akımı, Müslüman halklar nezdinde mahzurlu hale getirmesidir.

Tartışma götürmez olan, Manici ve Mecûsilerce aşılana çalışılan doktrinlerin *Şuûbiyye* idealinin bütününe kuşatmadığıdır. Böylesi bir teze hiçbir ilmî araştırmada tesadüf edilmemesi, durumun kesinliğini pekiştirir. Ne var ki, anılan inanç taraftarlarının şîârı olan kuşkuculuğun, İslâmiyet adına bir risk oluşturacağı hususu da, görmezden gelinecek ve yadsınacak gibi değildir. Gibb'in, daha ziyade Maniheizme odaklanarak, *zındıklık* ekseninde yayılan fikirleri, sözü edilen edebî hareketin tehditlerinden sayan –ve sonraları da destek bulan- analizini, bu bağlamda değerlendirmek icap eder. *Zındıklık* kavramıyla tanımlanan bağımsız düşünmenin (freethinking), dinlerin ahlakî kuralcılığıyla örtüşmeyen tabiatı (Gibb, 1982: 69), inanç sistemlerindeki yerleşik normların geçerliliği için, tek başına, bir çekince faktördür. Aynı tahlil, İranlıların dinî tarihi içerisinde biçimlenen bu inançsal nosyonun İslâmiyete yabancı olduğu vurgusuyla, yinelenir (Monroe, 1970: 2). Yorum ve saptamaların isabetliliğine rağmen, taraftarları arasında *freethinker* edebiyatçıların olması, akımın, yalnızca bir anlayışa irca edilemeyeceğinden ötürü Müslümanlarca tümüyle reddedilmesini gerektirmez. Bunun yanında, öteki bir perspektiften, *Şuûbiyye*'nin İslâm dünyasındaki meşrûluğunu zedelemiş ve aleyhtarlarına bir saldırı bahanesi sunmuş olması kuvvetle muhtemeldir.

384

Pek de uzak sayılamayacak bir geçmişte yapılan bir dizi araştırma, ayrıntılarını yüzeye çıkardığı *Şuûbiyye* dosyasının, karmaşık ve girift yanlarına da ışık tutmaktadır. Anlaşılabilirliğini kolaylaştırmak uğruna, ele alınan edebî cereyanın izâhını, Emevî çağında tırmanışta olan soy bağınazlığına gösterilen tepki, şeklinde basitleştirmek olasıdır. Belirtilen tarzdaki sadeleştirici bir anlatımın, içerdiği doğruluk payı inkâr edilemeyecektir. Lakin kapsayıcılığının zayıf olmadığı da varsayılamayacaktır. Uzun serüveni boyunca, *Şuûbiyye*, sadece dikkat çekilen bağınazlığı protesto edeceklerin yöneldiği bir akım olarak kalmadı. Hâkim ve yerleşik konumdaki –din ve gelenek gibi- başkaca olgulara karşıt olanların da bir araya geldiği bir toplanma zemini oldu. Bunu bir sapma veya evrim olarak nitelemeyi, hâlihazırdaki çalışmaya kıyasla, çok daha etraflı ve derinlemesine bir tetkikin mümkün kılabileceğini sanıyoruz. Konuyu daha da çetrefilli hale getiren, bilhassa geride bırakılan son iki asrın Ortadoğusu'nda *Şuûbiyye* kavramına kazandırılan söylemsel çeşitlilik, bu kanaatin haklılığını belirginleştirecek bir mahiyettedir.

3. Güncellenen Bir Söylem Olarak *Şuûbiyye*

İdeolojiler çağında, universal ölçekte karşılık bulan birçok fikri, Arap coğrafyası da ithal etti. Çoğunluğu, devleti ve toplumu yahut bunların çevrelediği diğer alanları yeniden düzenlemeye teşvik eden bu ideolojiler, müdafilerini, kendileri ile kendilerinden olmayanları, ötekini tanımlayacak terimler ve sloganlar bulmaya zorladı. Ötekini isimlendirecek daha

Ortaçağ İslâm Dünyasında İrsal Üstünlük Tartışmaları: Şuûbiyye Akımı Üzerine

doğrusu suçlayacak bir kavram arayışı, *Şuûbiyye*'nin, tekrardan ve yoğun biçimde telaffuz edilmeye başlanmasıyla neticelendi. Söylenme amacı, ister istemez, XIX. ve XX. yüzyılın Arap ideolog ve politikacılarının *Şuûbi* diye seslendiği zümre ile Ortaçağ'da kavramın kastettiği kitle arasında bir farklılık yaratmıştı. Artık, itham edici bu terim, sadece Arap kültürüne küçümseyici ve alaycı yaklaşımları değil aynı zamanda benimsenen ideolojik görüşün karşıtlarını da hedef almaktaydı. Kavramın muhatabı, yerine göre, bazen bir Baas partizanının bazense bir Arap sosyalistin aleyhtarı oluyordu. Lüzumsuz bir açıklamadır ki, bundan böyle *Şuûbilik*, tektip bir düşünceyi, kişiliği ve kimliği anlatmayacaktı. Tedricen öznelleştirilen deyişler sonucu, *Şuûbiyye* sıfatıyla yaftalanmak için, herhangi bir doktrin savunucusunun durduğu yerden rakip ve aykırı görünmek yeterli olacaktı.

Hanna ve Gardner'in müştereken yazdığı, dikkat uyandıran tezlerle dolu bir makalede, hem akımın, Ortaçağ günlerinden modern zamanlara kadar, devrin revaçta olan düşünsel cereyanlarıyla özdeşleşmek suretiyle nasıl bir revizyona uğradığı hem de terimin söylemsel açıdan ne şekilde bir dönüşüm geçirdiği –ama aynı zamanda karmaşıklaştığı– hususlarına odaklanılmaktadır. *Şuûbiyye* başlığında bahsedilecek yalnızca bir fikrî hareketin olmadığı, bilakis, genel bir sınıflandırma altında sayılabilecek en az birkaç türünün mevcut bulunduğu, incelemenin temel bulgusudur. İslâmiyetin zuhurunu izleyen yüzyıllarda görülen formlarına ilaveten, günümüze daha yakın asırların insanlarını peşinden sürükleyen Osmanlıcılık, Garpcılık, Ulusalcılık, Bölgecilik, Sosyalizm ve benzeri idealler, akımın çeşitli versiyonları olarak işlenmektedir. Bu doğrultudaki yaklaşımın nedeni, zikredilen ideallerden her birinin, benimsediği ilke ve düsturlarıyla, Arabizm yanlılarını rahatsız eden niteliklerinde aranmaktadır (1966: 337). *Şuûbiyye* gerilimini yeni bir eksene kaydıran bakış açısı, evrenselleştirici öğretilerin, Araplık hüviyetini zayıflattığı anlayışından kaynaklanıyordu. Dolayısıyla tartışma, giderek, universalizm ve (Arapçılığın bariz biçimde tikelci bir görünüme bürünmesinden ötürü) partikularizm meselesine indirgenmekteydi. Anılan iki yazar tarafından, barındırdığı derin tezatlıklara rağmen, transfer olunan ideolojilere Arap sıfatının eklenmesi (Arap sosyalizmi gibi) kültürel kimliği koruma ısrarcılığıyla izâh ediliyor ve Arap imgeleminde hainlik ile eşit tutulan *Şuûbilik* isnadından kurtulmanın bir yöntemi olarak yorumlanıyordu (1966: 338). Fakat diğer yönden, bu paradoksal uyarlamalar, Arabizmin, universalist ideolojilerle uyumsuzluğunu çözümlemekten başka, insanlığı bütünüyle önceleyen bir din olarak İslâmiyet ile bağdaşamayacağına da, doğrudan doğruya, ispat teşkil etmekteydi. XIX. asrın son ve XX. asrın erken dönemlerinde, Müslüman devletlerin geri kalmışlığına çare arayan bazı ıslahatçıların, *Şuûbiyye* muhaliflerinin zihniyetini çağrıştıracak üslupta, Arap milliyetçiliğiyle ahenkli bir İslâm reformunu savunarak büyük bir çelişkiye düşmeleri (Hourani, 1983: 298-301), söz konusu tutarsızlığı somutlaştıran emsâllerden biriydi. Ünlü olanı tikel alana sığdırma önerilerinin pratikteki karşılığı, kendisiyle çatışan ve akim kalan denemeler oluyordu.

Ömer Faruk Çakır

Neredeyse İslâmiyet kadar eski olan *Şuûbiyye*, kendi tarihsel ilerleyişi içinde kimileri oldukça tuhaf ve çelişkili özellikteki söylemlere yönlendirdiği lehtarları ve aleyhtarları arasındaki bitmek bilmeyen münakaşa bir tarafa, son kertede, Müslüman halkların hemen hepsini teşmil edecek bir ayrışmanın adı oldu. Terimin etrafında biçimlenen ihtilaf, İslâm'ın, doğduğu dönemlerden uzaklaştıkça dağılmaya yüz tutan birliğini daha da parçalayıcı bir işlev gördü. Yakın devirlere gelindiğinde, esasen ırksal etkenlerden ileri gelen bu çekişmenin, başlangıç senelerine nispetle şiddetlenme seviyesinin yükselip yükselmediğini ölçmek zor olmakla beraber değişik düzlemlere taşındığı tereddütsüz söylenebilir. Komünistler ve Batı sempatizanlarının yanı sıra azınlıklar, geçen yüzyılın Arap nasyonalistlerince veyahut İran ile dirsek temasında oldukları zannedilen Iraklı Şiîler, Saddam Hüseyin tarafından, aynı ötekileştirici etiketle, *Şuûbi* olmakla suçlandılar (Savran, 2007: 49-50). Keza Tunus devlet başkanı Burgiba, İsrail'in Ortadoğu'daki varlığına yönelik yapıcı bir tavır takınması yüzünden, Arap meslektaşlarının benzeri ithamlarına uğramıştı (Hanna ve Gardner, 1966: 338). İşaret edilen misaller, söylemin, yaygınlaşmasına paralel olarak rastgele kullanılan bir ifade kalıbına dönüştüğünü sezdirmektedir. Nitekim hedef tahtasına konulan şahısların ya da toplulukların, görüş, eylem ve temayülleri arasında doğrudan değil ancak ziyadesiyle dolaylı olacak bir yakınlık bağı kurulabilir. Telaffuzundaki keyfiliğin ve peşi sıra artan özneliğin, söylemin kazandığı popülarite ile ilgili olduğunu tahmin etmek güç değildir. Mevzubahis keyfiyetin, idarelerindeki yurttaşların çoğunluğu Müslümanlardan teşekkül eden ülke yöneticileri düzeyinde de gözlemlenmesi ise, -hakikatte modern zamanlar için fazlaca ütopyik olan- İslâm birliği hayalinden uzaklaştırıcı bir gelişmedir. Üstelik, gelişigüzel sarfedilecek *Şuûbiyye* ifadesi, inanç merkezinde birlik oluşturma düşüncesinin gerçekleşme ihtimalini azaltması şöyle dursun, hem ırktaş hem de dindaş halkları kutuplaştırma dahası çatışmaya sürüklenme potansiyeli dahi taşımaktadır.

Bitirirken, gözden kaçırılmaması gereken bir ayrıntıya, zamanın ruhuna uygun bir tarzda revize edilen *Şuûbiyye* söylemine başvuranların gayesindeki dönüşüme değinilebilir. Orta Zamanlardaki mümessillerinin tersine, akımın modern çağlardaki karşıtları, terimi, çoğunlukla etnik temelli ideolojilerini yasallaştırmak maksadıyla gündeme getiren siyasetçilerdi (Savran, 2007: 50). Başka bir tabirle, *Şuûbiliğe*, takip olunan ideallere geçerlilik ve süreklilik kazandırmak maksadıyla duyulan nefretin, gizlenemeyecek derecede politik bir yanı vardı. Bu, önemli miyasta, tikelciliği (Arabizm) gözeten bir tutumdur. Halbuki Ortaçağ'daki *Şuûbiyye* aleyhtarlarının motivasyonu, -iddialarının gerçekçiliği sorgulanabilir olmakla birlikte- partikularizm adına değil İslâmi evrensellik uğruna hareket ettikleri düşüncesiydi (Enderwitz, 1997: 515). Dolayısıyla, ilk ortaya çıktığı yıllardan bu yana, kavramın kullanımında, suçlanan birey ve/veya topluluğun kimliği kadar suçlayan kimselerin amaç ve beklentileri de köklü bir değişime uğramıştı.

Sonuç

Ortaçağ İslâm Dünyasında İrsal Üstünlük Tartışmaları: Şuûbiyye Akımı Üzerine

Fitne, Müslüman halkların –daha ziyade içtimai- bütünlüğünü sarsacak karışıklık, anarşi vaziyetini tarif eden özel bir ıstılah olup, bugünlerin Ortadoğusu’nda hâlen, kitlesel kızgınlığa sebebiyet veren birçok olayı nitelendirmek üzere güncel tutulmaktadır. İlahi bir telkin olan sosyal bütünlüğün devamlılığı ilkesi, inananlar tarafından gözetildiği süreçte, kargaşa hâli de sakınılması lazım gelen bir durum addedilecekti. Yine de, her ne kadar toplumsal uzlaşma algısı izafi olsa da, Müslümanların mutlak uyumu noktasındaki istikrarın, *fitne* dönemlerine nazaran, İslâm tarihinin oldukça sınırlı kesitlerinde yakalandığı savlanabilir. Dindaşların birliği, bu uslamlama çerçevesinde, tahakkuk etmesi çoğu kez kolay olmayan bir tasarı olarak kaldı. Sosyal denge ve ahengin, yeniden sağlanmasını güçleştirecek surette, kaybolmasına kapı aralayan düşünce ve pratikler birer anarşi etkeni olarak görüldüğü takdirde, Emevî Araplarının sistematik biçimde tatbik ettikleri ırkçı politikalar, tam manasıyla bir *fitne* sayılacaktır. Toplumsal kırılmalara elverişli kozmopolit bir dünyada, Emevîlerin, neseplerini, Müslümanlık ortak kimliğini aşındıracak bir üst kimlik şeklinde empoze etme uğraşları, mevâlî halklarının doğal tepkisini üzerine çekti. Abbâsîleri iktidara yükselten ihtilâl, sözü edilen tepkinin silahlı mücadele yoluyla açığa vurulmasıydı. *Şuûbiyye* ise, *fitne* durumuna reaksiyon göstermek için, yazınsal bir alanın daha özeldir şiir dizelerinin tercih edildiği bir protesto metodu olarak filizlendi. Belki de, yeni bir din ile başlayan yeni bir tarihsel safhanın ilk edebî hareketi olan *Şuûbiyye*’nin, böylesi bir gaye ile meydana çıkması, henüz birinci yüzyılını doldurmayan İslâm toplum yapısının nasıl çatırdamaya başladığının bir diğer göstergesiydi.

Edebiyat çevresinin yanı sıra, bürokrasi sınıfında da yoğun bir ilgi toplayan akım, etnik menşei konusunda duyarlı –bazen de fanatik- yahut devlet müesseselerini modernize etme isteğindeki kimseler gibi çeşitli eğilimlerde olan üyeleri ve onların aleyhtarlarıyla, birkaç asır içindeki belirli zamansal aralıklarda tekrar tekrar revaç bularak, ekseriyetle Ortaçağ Müslümanlarının belleğinde yer edindi. Bu aşamayı, bilindiği kadarıyla, XIX. asrın sonlarına değin sürecek uzun bir sessizlik evresi izledi. Bahsi geçen tarihî periyoda gelindiğinde, *Şuûbiyye*’ye, ağırlıklı olarak muhalifleri tarafından, telmihte bulunulmaya başlandı. Şüphe götürmez, bu anakronik ama bilinçsiz olmayan yaklaşımın zamanlaması tesadüfi değildi. Döneme özgü, kitlesel ölçekte kabarmaya yüz tutan milliyetçi ve ırkçı duygular doğrudan, öteki birtakım ideolojiler ise dolaylı olarak *Şuûbiyye* adlandırmasının, yeniden ve ayrıştırıcı bir bağlamda, kullanılmasına fırsat sundu. Şaşırtıcı olan, terimin, tarihselleşmiş anlamdaki bir mevâlî sınıfının ulus devletleri çağında bir karşılığının olamayacağı gerçeğine rağmen, yaygınlaşmasıydı. Ne var ki, geçen yüzyılın *Şuûbiyye* karşıtlarının tasavvurunda, tarihselliğinden kopuk ve bu itibarla oldukça garip biçimde, yeni mevâlî toplulukları canlandırıldı. Böylelikle, karşıt bir siyasî partinin, mezhebin, doktrinin –kim bilir, belki bir

futbol takımının veya sinema akımının bile- sempaticanı, aniden modern bir mevâlî, bir Şuûbî olmuştur yahut olabilirdi.

KAYNAKÇA

- Apak, Adem. 2008. "Şuûbiyye Hareketinin Tarihi Arka Planı ve Tezâhürleri: Asabiyyeden Şuûbiyyeye". *İSTEM* 6 (12): 17-51.
- Browne, Edward G. 1956. *A Literary History of Persia*. vol. I. Cambridge University Press.
- Chalmeta, P., W. F. Heinrichs. 1993. "Muwallad". ss. 807-808 içinde *The Encyclopaedia of Islam*. vol. VII. Leiden.
- Enderwitz, S. 1997. "Al-Shu'ubiyya". ss. 513-516 içinde *The Encyclopaedia of Islam*. vol. IX. Leiden.
- Epalza, De Mikel. 1992. "Mozarabs: An Emblematic Christian Minority in Islamic al-Andalus". ss. 149-170 içinde *The Legacy of Muslim Spain*. ed. Salma Khadra Jayyusi. Leiden.
- Fariq, K. A. 1962. "The Shu'ubids", *The Islamic Review*: 16-19.
- Gibb, H. A. R. 1982. "The Social Significance of the Shuubiyya". ss. 62-73 içinde *Studies on the Civilization of Islam*. Princeton University Press.
- Goldziher, Ignaz. 1966. *Muslim Studies*. vol. I. Albany: State University of New York Press.
- Goldziher, Ignaz. 1996. "İspanya Müslümanları Arasında Şuubilik". Çev. Ömer Özsoy. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi XXXV*: 403-423.
- Graham, Carol. 1995. "The Meaning of Slavery and Identity in al-Andalus: The Epistle of Ibn Garcia". *The Arab Studies Journal* 3(1): 68-79.
- Hanna, Sami A., George H. Gardner. 1966. "Al-Shu'ubiyyah" Up-Dated: A Study of the 20th Century Revival of an Eighth Century Concept". *Middle East Journal* 20 (3): 335-351.
- Hatalmış, Ali. 2017. "İbn Garsiye ve Şu'ûbiye Risalesi: Takdim ve Tercüme". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (2): 117-148.
- Hitchcock, Richard. 2008. *Mozarabs in Medieval and Early Modern Spain: Identities and Influences*. Hampshire: Ashgate Publishing.
- Hodgson, Marshall G. S. 2021. *İslam'ın Serüveni: İslam'ın Klasik Çağı*. cilt I. Çev. Berkay Ersöz. Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Hourani, Albert. 1983. *Arabic Thought in the Liberal Age 1798-1939*. Cambridge University Press.
- Hourani, Albert. 2020. *Arap Halkları Tarihi*. Çev. Yavuz Alogan. İstanbul: İletişim Yayınları.
- İbn Haldun. 2015. *Mukaddime I*. Haz. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kılıçlı, Mustafa. 1992. *Arap Edebiyatında Şuûbiyye*. İstanbul: İşaret Yayınları.
- Larsson, Göran. 2003. *Ibn Garcîa's Shu'ûbiyya Letter: Ethnic and Theological Tensions in Medieval al-Andalus*. Leiden.

Ortaçağ İslâm Dünyasında Irksal Üstünlük Tartışmaları: Şuûbiyye Akımı Üzerine

- Larsson, Göran. 2005. "Ignaz Goldziher on the shu'ûbiyya". *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 155 (2): 365-372.
- Mir, Mohammad Ali, Yoones Farahmand. 2016. "Shu'ubiyya Thoughts of Muwallads in Andalusia: The Causes and Contexts". *Journal of History Culture and Art Research* 5 (4): 131-148.
- Monroe, James T. 1970. *The Shu'ûbiyya in al-Andalus: The Risâla of Ibn Garcia and Five Refutations*. University of California Press.
- Mottahedeh, Roy P. 1976. "The Shu'ubiyah Controversy and the Social History of Early Islamic Iran". *International Journal of Middle East Studies* 7 (2): 161-182.
- Norris, H. T. 1990. "Shu'ûbiyyah in Arabic Literature". ss. 31-47 içinde *'Abbasid Belles-Lettres*. Cambridge University Press.
- Özdemir, Mehmet. 2013. *Endülüs Müslümanları: Siyasî Tarih*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Roth, Norman. 1983. "Jewish Reactions to the 'Arabiyya and the Renaissance of Hebrew in Spain". *Journal of Semitic Studies* XXVIII: 63-84.
- Savran, Scott. 2007. "Cultural Polemics in the Early Islamic World: The Shu'ubiyya Controversy". *Journal for the Study of Peace and Conflict*: 42-52.

